

ALISHER NAVOIY
NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK
KAFEDRASI**

**“ADABIY MANBASHUNOSLIK VA
MATNSHUNOSLIKNING
DOLZARB MUAMMOLARI”
MAVZUSIDAGI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
ANJUMANI MATERIALLARI**

**TOSHKENT SHAHRI
9-NOYABR 2022-YIL**

“АЛ-ИСЛОХ” ЖУРНАЛИДА МАЪРИФАТ ВА ЖАҲОЛАТ ТАЛҚИНИ

Кулдош Пардаев,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек

тили ва адабиёти университети

Ўзбек адабиёти тарихи кафедраси доценти

E-mail: kuldashparda@mail.ru

Аннотация

“Ал-Ислох” журнаlining адабий манба сифатидаги аҳамияти ўрганилиб, журналда нашр қилинган адабий ва публицистик асарлар илмий таҳлили амалга оширилди, журналнинг миллий уйғониш даври матбуотида ҳамда миллий журналистикамиз тарихида тутган ўрни кўрсатилди. Журналнинг XX аср боши Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва адабий муҳити билан чамбарчас боғлиқлиги, мақолалар моҳияти тадқиқ қилиниб, умумлашма илмий-назарий хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: *мақола, шеър, баҳс, мунозара, миллат, миллий уйғониш, жадиидчилик, маърифат, жаҳолат, таҳлил, матбуот, публицистика.*

Аннотация

Исследование значения журнала “Ал-Ислох” в качестве литературного источника, реализация научного анализа литературных и публицистических произведений опубликованных в журнале, определение места журнала в прессе периода национального возрождения и в истории национальной журналистики. Указание на тесные отношения журнала с социально-политической жизнью и литературной атмосферой Туркестана начала XX века. сути литературных диспутов (споров), подведение обобщённых научно-теоретических заключений.

Ключевые слова: *статья, стихотворения, спор, диспут, нация, национальное возрождение, джадидизм, просвещение, анализ, пресса, публицистика.*

Abstract

Investigation of the significance of the journal “Al-Isloh” as a literary source, realization of the scientific analysis of the literary and publicities works published in the journal, definition of the journal’s place in National Renaissance period’s press and in the history of national journalism. Indication of journal’s close connections with the socio-political life and literary atmosphere of early XX th century Turkestan. Peculiarities, essence of literary disputes and making up generalized scientific-theoretic conclusion.

Keywords: *article, poem, argument, dispute, nation, national renaissance, jaddism, enlightenment, fanaticism, analysis, press, publication.*

XX аср тонгида миллат зиёлиларининг Туркистон халкига маърифат тарқатишдаги хизматлари бекиёсдир. Улар маънавий-маърифий руҳдаги, ўткир публицистик мақолалари

билан миллатни уйғотишга, жаҳолат исканжасидан маърифат юксаклигига олиб чиқишга интилди. Ёшлар тарбиясига, мактабларни ислоҳ қилишга катта аҳамият қаратди. Жумладан, Маҳмудхўжа Беҳбудий “Падаркуш” драмасида илмсизлик оқибати хорлик экани ғоясини илгари сурди. Мунавварқори Абдурашидхонов эса 1903 йилдан жадид мактаблари очиб дарс бериш боробарида “Адиби аввал” (1907), “Адиби соний” дарсликларини ёзди. Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” (1909), “Иккинчи муаллим” (1912) номли дарсликлари, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” каби қўлланмалари ҳам аynи мактаб ислоҳига қаратилган эди.

Шубҳасиз, “Ал-Ислоҳ” журнали ҳам бу вазифадан четда турган эмас. Журнал саҳифаларида таълим ислоҳи мавзуида ва маърифатга тарғиб этувчи туркум мақолалар, шеърлар ва насрий асарлар эълон қилинган. Жумладан, Маҳмуд Ализода Тошкандийнинг “Миллий алоқа” шеърида бундай ёзилган:

Бизда кўп жаҳлу ғазаб, арбоби ғафлат ичра биз,
Маърифат илму фунун айлаб киром ислоҳ қил...
Тўй учун сарф айлағаймиз неча юз динорлар,
Русум деб исрофлар минг-минг дирам ислоҳ қил.
Масжиду мактаб мадорис сори қилғил назар,
Онлари илму одобда мунтазам ислоҳ қил [1;12].

Шоирнинг ушбу мисраларида Туркистон халқи ҳаётидаги қолоқликларни, маърифатсизликни ислоҳ қилиш ғояси мужассам. Тўйларни ортиқча харажатлар билан дабдабали ўтказишга зўр берилаётгани, яна бунинг урф-одат дея талқин этилаётгани унинг ҳақли эътирозига сабаб бўлади.

Маърифат тарғиби, мактаблар ислоҳи муаммоси Саидахмад Васлий ижодида ҳам алоҳида ўрин тутди. Жумладан, “Ал-Ислоҳ” журнаlining 1916 йил 5-сонидида олимнинг “Ҳар мусулмоннинг араб тилига ошно бўлиши зарур” номли мақоласи эълон қилинган. Мақолада Туркистон аҳолисининг араб тилини ўрганиши, Қуръон ва ҳадис маъноларини тушуниши, ота-боболаримизнинг бу тилда ёзилган китобларини ўқиб, маърифат ҳосил қилиши зарурати таъкидланади. У бундай ёзади: “Катта-катта шаҳарларимизда, буюк-буюк мадрасаларимизда хийли талабалар қамоли ихлослари илан сарфи умру сарфи ақча қилуб, охир қасд этуб таҳсил қиладургон дарсларидин ва ўқуб юрган илмларидин бир дурустроқ нимарса ҳосил қилмасдан, кўнгиллари қораюб, ҳафаликларидин икки уч йил баъдалида бошқа бир иш ихтиёр қилурлар...” [2;123].

Муаллиф ёш авлоднинг азиз вақтини беҳуда ўтказиб, кўча чангитиб, от чоптириб юришидан, бойларнинг фарзандлари мактаб ва мадрасаларни пора бериб тамомлашидан, оқибатда ўз оиласига фожиа келтиришидан изтиробга тушади. Васлий биргина диний билимлар билан чегараланиб қолмай, дунёвий билимларни ҳам ўрганиш зарурлигини уқтиради. Жаҳолатда қолган “қора халқнинг оқариши”да бирдан-бир восита маърифат эканини алоҳида таъкидлайди. Васлийнинг “Ал-Ислоҳ” журнаלי 1915 йил 17-сонидида чоп этилган “Ислоҳи тадрис ҳақинда” сарлавҳали мусаддаси бу жиҳатдан диққатга сазовордир.

Шеърда дарс ислоҳи дину шариат жисмига жон бағишлаши, дарс “кўнгиллар ичра тоза рух ҳосил айлаши” ҳақидаги теран фикр бетакрор бадийят билан ифодаланади. “Дарс ислоҳ ўлмаса, ўлмас биза файзу футух” дея ўша вақтда Туркистонда таълим тизими замон талабларига жавоб бермай қолганидан изтироб чекади. Айниқса, шоирнинг “Бу замонда олим ўлмоққа керакдур умру Нух” деган сўзлари бу изтиробнинг нақадар чўнг эканини кўрсатади. Васлий куйиниш билангина чекланмайди. Бу ҳолатдан чиқиш чораларини излайди. Натижада, “Осмони илм учундир нардбон ислоҳи дарс” деган хулосага келади:

Неча толибларни кўрдим – ўзлари асҳоби илм,
Бўлмамишлар саъйу кўшиш айлабон арбоби илм,
Минг ташаккурлар қилурдим ҳар на бу туллоби илм,
Бу каби толибларадур, иззу шаън ислоҳи дарс,

Осмони илм учундур нардбон ислоҳи дарс.

Бошқа жадид боболаримиз каби Васлий Самарқандий ҳам Туркистоннинг ўша даврдаги ҳолатига танқидий назар билан қарайди. “Ишлари дарсхоналарда “ийоб ила зиҳоб” – келмагу кетмакдангина иборат бўлган, асосий вазифасини – билмагу билдирмакни унутган толиби илмларни кўриб, уларнинг ҳолига ачинади. “Айласак ислоҳи тадрис, эй гуруҳи мустатоб, Бўлмас эрди ҳолати авлодимиз бўйла хароб” дея таассуф қилади. Жаҳолатдан нажот топмоқнинг ягона чораси дарсни – таълим тизимини ислоҳ қилиш эканини таъкидлайди.

Мусаддаснинг сўнгги бандида шоир илм – маърифат йўлида беғараз хизмат қилаётган таҳамтанлар – паҳлавонлар борлиги учун шукр айтади. Ислоҳи дарс икки дунё нафъига хизмат қилишини айтиб, шунга даъват этади:

Ори-ори бор эрур юздан бири аҳли камол,
Айлаюр хизмат шариатнинг йўлида қадри ҳол,
Шу таҳамтанлар бақои шаръ учун айлар ҳаёл,
Бу шарафлик фикр илан, ислома ёндошмаз завол.
Алғараз ислом учундур пуштбон ислоҳи дарс,
Икки дунё нафъигадур баҳри кон ислоҳи дарс.

Бундай қарашлар Мулло Ҳошим Ҳайратий асарларига ҳам хосдир. У Туркистон халқининг маърифатсизлигини, жаҳолат ботқоғига ботишининг бош сабаби жадид-қадим мунозаралари деб билди. Айни шу масалада журналнинг 1917 йил 14-сонидан чоп этилган “Муносиб замон” номли шеърда бундай ёзади:

Қайда раҳмат бизни Туркистонни бу кирдориға,
Доимо қўйгай қадам бир-бирларин озориға,
Гина молин келтирур нафсоният бозориға,
Иттифок ўлмай диёрин бердилар ағёриға,
То бу дам воқиф эмас бу қиссани асрориға..[3; 331].

Шоир иттифок ҳақида фикр билдирар экан, мустамлакачилик даврида бу ишда муваффақиятларга эришишнинг бирдан-бир йўли ўлкада ўзаро ихтилофларга барҳам бериб, аҳиллик билан илм-фанни ривожлантириш эканини айтади. Халқнинг иттифоксизлиги

натижаси ўлароқ, миллатнинг шундай аянчли аҳволга, мустамлакачилик гирдобига тушиб қолганини таъкидлайди. Бу жиҳатдан Васлийнинг “Иттифоқ хусусинда” деб номланган шеъри ҳам диққатга молик:

Нафъи шахсий айлади доим паришон ҳолингиз,
Бу сабабдин кетди сиздин давлату иқболингиз,
Бўлмади нафъи умумий ғояи аъмолингиз,
Бас эмасму ушбу урушу жанжолдингиз, ...[4; 234]

Васлийнинг фикри ҳам юқоридаги қарашларга мутаносиб. Унингча ҳам, ҳукумат бошқа миллат қўлига ўтишининг бош сабаби – иттифоқсизлик. Қачон миллат иттифоқ бўлиб иш кўрсагина, ёш авлодни тарбиялаш, миллатни уйғотиш, Ватанни озод қилиш, халқ маънавиятини юксалтириш, турмушини фаровонлаштириш мумкин, деган фикрни илгари сурди.

Журналда маърифатга чорлов руҳида ёзилган насрий ва шеърий асарлар мунтазам эълон қилиб борилган. Бу асарларда миллатнинг маърифатга, умуминсоний қадриятларни тиклашга, тўғри йўл топишга даъват этилган. Хамзанинг “Таассуф” деб номланган шеъри бу жиҳатдан айниқса, диққатга сазовор. Муаллиф бундай жаҳолат даврида “Ал-Ислоҳ” журналининг маърифат ўчоғи бўлишини, жамиятдаги барча бидъат ва хурофотларни ислоҳ этишга умид билан қарайди. Ҳамда яқиндагина чиқиб турган матбуот нашрларини тилга олади:

“Ойна”ю “Ислоҳ”у бизда “Толиби ирфон” қани?
“Тужжор”у “Шухрат”, “Тараққий”, “Хуршид”у, “Турон” қани?
Ҳам “Самарқанд”у, “Бухоро”, “Фарғона”, “Туркистон” қани?
Боиси қатъию дўст бўлди маслак то дуранг.

Ойнайи марҳам бўлинг “Ислоҳ”и Лукмони жароб,
Олдингиз туртманг, сўкиб ўзбекни билмас деб араб,
Ҳар замоннинг ўз элин қонуни таъбига қараб,
Янгини сочин силаб, эскини соқолин тараб,
Эски-янгини баробар захри болига қаранг [5; 619].

Шеърдан билинадики, Ҳамза ҳам “Ал-Ислоҳ”нинг узоқ йиллар давом этишини истади. У Туркистон халқини иттифоқликка чақириб, “қадим”, “жадид” деган сўзларни ташлаб, бирдамликда яшагини орзу қилди ва шунга даъват этди.

Бундай маърифатсизликдан изтироб ифодаси Мубашширхон асарларида ҳам намоён бўлади. Журналнинг 1916 йил 6-сонига чоп этилган муҳаммасида шоир хайрон: нега бизнинг миллатимиз ғафлат уйқусини бунчалар суяди, ваҳшийликдан, илмсизликдан не яхшилик кўрди эканки, ажралгиси келмайди:

Зиллат эрмасму санга бир иттибоъинг бўлмаса, Суннати
пайғамбара бир амсолинг бўлмаса,
Вожиботи нафсинга бир ихтизоринг бўлмаса,
Доимо бидъатни истаб имтиноъинг бўлмаса,
Эй замона зиллатинг жам ўлди, кам ўлғонча йўқ.

Мубашширхоннинг жаҳолат, қоронғулик қурбони бўлган Туркистон халқига
юрагидан ачиниб уларни уйғотишга, яъни жамиятда ўзининг муносиб ўринларини топишга,
илм олишга, тараққийга ундаб ёзган бу шеърни ўша курашли йилларнинг маршидек
жаранглайди: Қодир Оллоҳ

сенга верди сен анго ҳеч бермадинг,

Густарилди санго роҳинг сен анго ҳеч кирмадинг,

Дунёвий тахвиф ила огоҳланаринг билмадинг,

Охират саҳросида сарсон ўлоринг билмадинг,

Эй замона зиллатинг жам ўлди, кам ўлгонча йўқ [6; 186].

Шоир давр ҳаётида юз бераётган воқеаларни маърифатпарварлик ғояларни шеърят
ойнасида ҳаққоний акс эттирди, давр ва шароит тақозо этган талабларни кўтаринки руҳда,
шиор-қақирқлар воситасида кенг оммага ёйишга ҳаракат қилди. “Дунёвий тахвиф ила
огоҳланаринг билмадинг” дея у фақат илм фанни ўрганиш йўли билангина жаҳолату
худбинликдан қутулиш мумкин, деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам халқни, аввало ёшларни
китоб-журнал ўқиб, илм чўққиларини эгаллаб, дунё воқеаларидан воқиф бўлишга ундайди.

XX аср бошларидаги маърифатчилик ҳаракати жамият ҳаётини ислоҳ қилиш
масаласини кун тартибига қўяр экан, бунда маърифат ва жаҳолат зиддияти асосий муаммо
даражасига кўтарилди. “Ал-Ислоҳ”даги публицистик мақолалар аynи шу муаммо ечимига
қаратилгани ҳам бунинг тасдиғидир. Журналдаги маърифат ва жаҳолатга доир барча
мақолалар, шеърӣ асарлар жаҳолат зулматидаги халқни маърифат зиёсидан баҳраманд
этишга қаратилгани билан алоҳида аҳамиятга эга.

Умуман, “Ал-Ислоҳ” журнали миллий уйғониш даврининг бошқа
нашрлари қатори миллатни асрий жаҳолат гирдобидан олиб чиқиш, тараққий этган
миллатлар даражасига кўтарилиши каби замоннинг энг долзарб ва ҳеч қачон эскирмайдиган
вазифаси йўлида хизмат қилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Маҳмуд Ализода Тошкандий. //Ал-Ислоҳ, 1916, 3-сон. – Б. 12.
2. Саидахмад Васлий . //Ал-Ислоҳ, 1916, 5-сон. – Б. 123.
3. Мулла Ҳошим Ҳайратий. //Ал-Ислоҳ, 1917-йил, 14-сон. – Б. 331.
4. Саидахмад Васлий. //Ал-Ислоҳ, 1917, 20-сон. – Б. 234.
5. Ҳамза. //Ал – Ислоҳ, 1915 йил, 20 – сон. – Б. 619.
6. Мубашширхон. // Ал-Ислоҳ, 1916, 6-сон, – Б. 186.